

УДК 947.7."17"

Клим Р.О.

ОРГАНІЗАЦІЯ МИТНОГО КОНТРОЛЮ НА СТАРОДУБЩИНІ (70-ТІ РОКИ XVII - ПОЧАТОК XVIII СТ.)

У статті розглядається проблема становлення та розвитку митного контролю на території Стародубського полку за часів правління гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи.

На основі архівних даних автор встановив, що митний контроль у межах Стародубського полку здійснювався місцевими органами самоуправління - ратушами та полковою канцелярією, які визначали шляхи транспортування іноземних товарів, а також Генеральною військовою канцелярією (ГВК), що встановлювала розмір зовнішнього мита на окремі види товарів, що імпортувались на ринки міст Стародубського полку.

Питанням становлення та розвитку митного контролю в Гетьманщині українська історіографія не приділяла належної уваги. Водночас їх висвітлення дасть змогу з'ясувати один із вагомих чинників економічного розвитку краю. Вже на початку XX ст. історик, дослідник Лівобережної України Микола Слабченко слушно зауважив, що у XVIII ст. "не існувало зборищ податков з торгівлі" [1]. Аналогічну думку висловила згодом й Олена Компан: "У другій половині XVII ст. митна справа в багатьох містах Лівобережної України не була впорядкована..." [2].

Нові архівні свідчення ставлять під сумнів подібні тези. Адже вже з початку 70-х років XVII ст. ГВК, полково-сотенні канцелярії та органи місцевого самоуправління роблять другу спробу впорядкувати систему митного контролю [3]. Як і в минулі роки, найактивніше цей процес проходив на території Стародубського полку.

Однією з причин такого явища був слабкий економічний розвиток полку порівняно з іншими полками Гетьманщини. Водночас він мав доволі розгалужену шляхову структуру на суміжних, головним чином неосвоєних територіях. Це створювало сприятливі можливості для збирання транспортного мита за користування шляхами. По-друге, в містах Стародубщини було відсутнє складське право. Всі комори та магазини перебували у приватному володінні і практично не підлягали юрис-

дикції магістрату. Це обмежувало іміграцію іноземного купецтва порівняно з тим, як це мало місце в Києві у кінці XVII - на початку XVIII ст. Іноземне купецтво мало в цьому місті значні податкові привілеї. Головну роль в іноземній торгівлі на Стародубщині відігравало місцеве купецтво та міщанство, яке фактично брало активну участь в організації та становленні системи зовнішнього оподаткування.

Важливе значення у системі зовнішньої торгівлі Гетьманщини мали міста Стародубщини, які були безпосередньо імпліковані в структуру центральноєвропейського ринку і підтримували давні торговельні зв'язки з містами Речі Посполитої та іншими країнами Східної Європи. У середині XVII - на початку XVIII ст. полкове місто Стародубщини було одним із найважливіших торговельних осередків Сіверщини [4], і саме там проживала велика кількість іноземців [5].

Значними торговельними містами були Погар, що славився коноплею та конопляною олією [6], та Новгород-Сіверський, жителі якого, за визначенням О.Лазаревського, торгували різними "шльонськими та московськими товарами в лавках" [7].

Політику в галузі зовнішнього оподаткування ГВК та гетьмани будували в абсолютно автономному режимі, спираючись на угоди, які були підписані між гетьманською адміністрацією та царями [8]. Міста одержали право

Клим Р.О.

контролювати зовнішні збори, індукта - мито з імпорту - регулярний податок та евекта - мито з експорту - нерегулярний податок, а також здійснювати збори з іноземних купців, які становили основну частину доходу міської скарбниці і використовувалися для утримання адміністрації ратуш. 21 червня 1672 р. гетьман І.Самойлович видав універсал на підтвердження магдебурзького права жителям міста Стародуба з чітко визначеними конфірмаційними (підтверджувальними) пунктами. Один із пунктів зобов'язував війта міста Стародуба та "панів магістрових" закликати всіх купців "Его Царского Пресветлого Величества Стародубовского полку на рожных торгахъ, ярмаркахъ дежавъ нашего Рейменту розными товарами гендлюючи от всех иных мест". Універсал суворо забороняв користуватися доходами від торгівлі іншим верствам населення, зокрема посполитим, окрім тих, які були власниками млинів. За порушення передбачалось негайне притягнення до кримінальної відповідальності: "...найбарзо судовъ магыстратовихъ кримынальныхъ" [9]. Гетьман Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) підтвердив магдебурзьке право (1669) жителям міста Погар. На відміну від Стародуба, для іноземних купців, що торгували у Погарі, були встановлені ставки сплати мита: "З велцего товару по четьре деньги, мостове по две деньги от чужоземщиков по 8 денег с рубля" [10].

Дискусійною залишається проблема митних зборів у Новгород-Сіверській сотні. Як свідчать документи, основу прибутків Новгород-Сіверського магістрату становили покухове та показанщина, яка в переважній більшості сплачувалась з товарів внутрішньої торгівлі, іноді з транспортування іноземних товарів. Однак для цього був потрібний окремий гетьманський універсал. Можна вважати, що в Новгород-Сіверській сотні система митного контролю фактично була відсутня. Всі товари новгород-сіверські купці відправляли і одержували на байдаках по річці Десні [11]. Однак О.Лазаревський зазначає, що в Новгород-Сіверську була споруджена Гжатська пристань, на якій байдаки навантажували пенькою та відправляли до Риги [12]. Але автор не вказує на те, чи оподатковувались названі товари на цій пристані.

Наступним кроком гетьмана І.Самойловича було впорядкування збору індукти. Стародубський полк залучався до цієї справи опосередковано. На початковій стадії більша части-

на відповідальності припадала на стародубський магістрат, а не на полкове та сотенне управління. Відповідно до цього ГВК, за ініціативою І.Самойловича, склала реєстр імпортованих товарів, які підлягали митному оподаткуванню. Гетьман видав універсал, у якому зазначив перелік основних імпортованих товарів та розмір їх оподаткування: "....Сукон, поташ, пеньку, лоевъ, ганишь воску, десять куль саш и иныхъ купеческихъ речей, которые вовсю исходили продаючи гуртом а не паров дроб тут в городах наших Украинских бивалит и давним обычаем от ста золотых по два золотых до скарбу войскового належите отбирати индукти" [13]. В містах Стародубського полку основним предметом імпорту було сукно, яке в основному потрапляло на ринки міст Погара, Почепа та Стародуба, і оселедці [14]. Згідно з реєстром, останні імпортувалися в куфах та бочках, і плата відповідно була різною: за бочку оселедців платили 20 копійок, за куфу оселедців - 30 копійок [15]. Плата за імпорт сукна в реєстрі не зазначається. В універсалах, як вже згадувалось, сума 2 золотих сплачувалась відповідно до обсягів імпортованої продукції. Коли були здійснені всі платежі до військового скарбу, магістрати отримували право додатково оподатковувати основну частину доходів до місцевого бюджету. Питання, якими видами податків обкладали іноземних купців місцеві органи влади і в якій кількості, на жаль, ще не з'ясоване. Лише В.А.Барвінський зазначав, що митні збори були нерівномірні і залежали від місцевих умов та звичок [16].

На даному етапі доцільно розглядати цю проблему з точки зору історичної генези і становлення митних зборів на рівні місцевих органів влади та їх хронологічних рамок. Найдавнішу історію мають торговельне мито, а також мостове і вагове. В універсалі гетьмана І.Самойловича говориться, що стародубський магістрат мав право збирати доходи з торгівлі. Можна вважати, що в силі залишається торговельне мито, розмір якого встановлювався довільно адміністрацією ратуші. Воно включало в себе плату за надання різних видів послуг (за користування крамницями та магістратськими коморами - "комірне", за скачування бочки з воза - "скатне", за продаж напоїв у відрах - "повідерковий збір", за перевезення товару у возах - "возове", за продаж напоїв у куфах - "покухове", від продажу риби, тютюну та меду - десятина) [17]. Однак автор у

цьому переліку припустився деяких неточностей. Як зазначається у документах, тютюн у XVII ст. стає "заповітним" (забороненим) товаром [18]. По-друге, тютюнова десятина в переважній більшості розповсюджувалась на купців внутрішньої торгівлі. Таким чином, у другій половині XVII ст. на території Гетьманщини та Стародубського полку зокрема місцеві органи влади збирали з іноземних купців торговельне мито, яке, за визначенням В.Борисенка, було важливою ознакою податкового імунітету органів місцевого самоврядування [19].

З приходом до влади гетьмана Івана Мазепи митна система на Гетьманщині була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувались на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш. Так, у 1691 р. Іван Мазепа написав листа екзактору Фотію, в якому наказував повернути жителям Седнева (Чернігівський полк) 9 золотих, що були незаконно стягнуті факторами з товару внутрішньої торгівлі [20]. Згодом гетьман видає аналогічного змісту універсал, у якому контроль за правильністю збору індукти покладався не на стародубський магістрат, а на полкове управління. Як сказано в документі, полковник повинен був контролювати, щоб "фактори индуктарские з его подданных неналежали и не вимагали жадного податку" і не забирали в іноземних купців підвід [21]. Універсали поклали край зловживанням, які мали місце при збиранні зовнішнього мита.

Нововведення І.Мазепи докорінно змінили роль органів влади в системі митного контролю. Магістрати значну частину повноважень у галузі зовнішнього оподаткування передавали полковому управлінню. Зокрема, гетьман розширив права магістрату міста у галузі контролю над іншими ратушами сотенних міст. Іноземні купці, які продавали в м. Погарі товарів більше як на 500 рублів, зобов'язані були платити мито в казну стародубського магістрату [22]. У 90-х роках XVII ст. купці Стародуба одержали право вільно перепродувати товари на ринку в Погарі. Як доказ можна назвати факт поїздки фактора Кузьми Стефановича в Погар для продажу там іноземних товарів, привезених ним для "стародубського бурмистра", чого раніше не спостерігалось [23]. Пере-

продаж іноземних товарів стародубські купці здійснювали в таких сотенних містах, як Мглин, Баклани та Нове місто. Згідно з документами, стародубські купці використовували сухопутний шлях - Миронівську дорогу, що сполучала Новоміську сотню зі Стародубом, а також водні артерії - річки Дубну та Борсуківку. Остання з'єднувала Бакланську та Мглинську сотні [24] і, як бачимо, також використовувалась стародубськими купцями.

У 90-х роках XVII ст. адміністрація ратуші міста Стародуба зробила спробу врегулювати рух товарів та встановити маршрут руху українських купців, які перевозили товари з-за кордону. Ініціатива у цій справі належала війту Стародуба Спиридону Яковичу Шираю (1681-1708). У 1683 р. стародубський магістрат, за розпорядженням Ширая, призначив шафаря для контролю за торгівлею в Стародубі [25]. У 1690 р. адміністрація стародубського магістрату запровадила систему звітності факторів, які привозили і торгували імпортованими товарами на території Стародубського полку. Фактори зобов'язані були складати реєстр імпортованих товарів, який заносили згодом у протоколи міських книг. У реєстрі вказувалась загальна сума мита, що була виплачена українськими купцями при перевезенні товару. Невідомо, наскільки масово практикувалось це нововведення на території Стародубщини, однак відомо, що у 1690 р. магістрат доручив фактору Трохиму Кункевичу продати шкурку по чотири талери. Кункевич склав суму виплат, які він здійснив, перевозячи цей товар: "Від соболів сорок чотирьох и от кунца и от билки цла перед Парфеном золотих двісті, Рачинському в Шльонську от тогоже товару заплатил талеров 25; там же от того товару цла міського без Парфена талеров дванадцять. І всього було заплачено 100 золотих цла" [26].

Важливим нововведенням міської адміністрації міста Стародуба було запровадження системи регулювання торговельних шляхів на території Стародубського полку. Ця традиція не була систематичною. Здійснювалась вона на випадок потреби погашення оплат за товари, привезені з-за кордону безпосередньо на ринки Стародуба. Вперше це було здійснено у 1664 р. за часів правління міського отамана Тимофія Олексійовича. Згідно з документами, син купця Афанасія Мамидовича Іван зобов'язаний був заплатити певну суму за імпортовані товари війту Стародуба - Андрію

Григоровичу. Умови заздалегідь були обумовлені і, очевидно, був визначений маршрут. Іван Мамидович повинен був розплатитися з фактором Григоровича у селі Березному недалеко від польського кордону ("по облежению от шляхов"), однак, як свідчать документи, Мамидович поїхав у Чернігів не зазначеним маршрутом, правда, перед тим розплатившись за товар. Це не було порушенням правил руху, оскільки Мамидович мав свідків - міщан Стародуба, які засвідчили, що виплата відбулась, а члени магістрату їх свідчення занесли в міську книгу [27]. Згодом ця практика вичерпала себе. По-перше, магістрат Стародуба вже не вимагав додавати свідчення про зміну маршруту, всі обов'язки щодо доставки імпортованих товарів, а також їх оплаті були покладені на факторів. Якщо фактор запізнювався або з тих чи інших причин не зміг прибути в зазначене місце вчасно, то купець зобов'язаний був чекати його добу і в подальшому вимагати контрверзи. Згідно з документами, адміністрація Стародуба не повинна від нього вимагати завдатку, який він витратив на харчі. Як доказ можна навести факт з декрету Самійла Ведерженнікова, який він подав на ім'я стародубського війта. В цьому донесенні Ведерженніков повідомляв, що згаданий фактор Ширая - Трохим Кункович - не прибув вчасно, і тому магістрат Стародуба відшкодував збитки Ведерженнікову [28].

Рух за визначеним маршрутом не був ефективним нововведенням. Здійснювався він, як зазначалось, нерегулярно, окрім того, це не впливало на загальну кількість імпорту товарів на ринку Стародубщини, і тому податки з них фактично не збирались, а платежі головним чином становили власний прибуток купців та керівництва ратушної адміністрації, по суті збагачуючи місцеву владу. До того ж місцеве управління не спроможне було встановити дієвий контроль за шляхами на суміжних територіях, які, в переважній більшості, були незаселеними, через що його здійснення потребувало, без сумніву, великих коштів. Гетьманська адміністрація на чолі з гетьманом І.Мазепою вирішила передати це під контроль полковій адміністрації, крім цього, полкове управління Стародубщини мало в цій справі певний досвід. Як доказ можна навести універсал стародубського полковника Григорія Карповича (1680), в якому зазначалось, що іноземці - "мужики литовские", які займалися промислами, і, зокрема, бортницт-

вом "по виробкам меда", зобов'язані були подавати доповідь, на підставі якої городовий отаман видавав наказ про перехід прикордонної межі [29].

Гетьман Іван Мазепа продовжив цю традицію. Він видав декілька фундушових універсалів на освоєння суміжних територій. Поруч з поселенням передбачалось встановлення нових митних пунктів, головним чином на перевозах через ріки. Головна відповідальність покладалась на полковника Стародубського полку Михайла Миклашевського. 8 вересня 1704 р. гетьман видає універсал на ім'я Миклашевського, якому доручає спорудити перевіз через річку Іпуть [30]. У 1703 р. стародубський полковник Миклашевський своїм "писанієм" надав право власності осаднику села Дем'янки Зубової Тимофію Максимовичу на володіння перевозом через річку Іпуть з другого боку урочища, яке ним було осаджене ще у 80-х роках XVII ст., а також право на спорудження моста і порома. Універсал Миклашевського надавав осаднику Тимофію Олексійовичу право займатись промисловою діяльністю і вільно користуватись перевозом протягом трьох років [31]. Можна сказати, що Тимофій Олексійович разом з промисловою діяльністю провадив торгівлю. Однак ця торгівля, очевидно, була безмитною, оскільки Олексійович володів правом на транспортування і фактично не залежав від юрисдикції стародубського магістрату. У документах Київської губернської канцелярії згадується Поспогорський тракт, що проходив через маєткові володіння Києво-Печерської лаври. На ньому був споруджений "перевоз с російской границы" [32]. Очевидно, раніше він використовувався купцями, але відомостей про збирання мита на цьому перевозі немає. У листі полковника Зубова - директора Злинківського форпосту - згадується купецький тракт, що сполучав Стародуб з Польщею. Біля села Бобовичі був споруджений перевіз через річку Іпуть, але в документах не йдеться про збирання мита.

Спорудження перевозів поклало початок оформленню системи платежів за перевезення товарів. Плата за транспортування була новим явищем на території Стародубського полку. Ця система інтенсивно формувалась на суміжних прикордонних територіях і діяла протягом другої половини XVII-XVIII ст. Її особливість полягала в тому, що вона поклала початок виникненню приватного оподаткування.

Приватні особи - спочатку це були осадники нових територій, а згодом полкова та сотенна старшина - не підлягали юрисдикції місцевих органів влади щодо встановлення видів та розмірів зовнішнього оподаткування у своїх володіннях, спираючись на пільгові універсали, які були надані їм попередніми гетьманами. Можна стверджувати, що після завершення осадництва на суміжних територіях Стародубського полку у першій половині XVIII ст. остаточно сформувалась приватна система зовнішнього оподаткування, головну роль у якій відігравало транзитне мито. Водночас необхідно зазначити, що на початку XVIII ст. право збирання індукти перестало бути привілеєм місцевих органів влади. Воно було

передане в юрисдикцію ГВК, і контроль за порядком збирання імпортного мита здійснювали гетьманські дозорці - правителі гетьманських рангових маєтностей. На Стародубщині центр збирання індукти переноситься з міста Стародуба у Шептаківську сотню, яка стала ранговою волостю гетьмана Івана Скоропадського (1709).

Таким чином, система митного контролю на території Стародубського полку складалася з кількох приватних центрів оподаткування, які були роздроблені і розкидані по всій його території. Власне, це - головна риса, яка відрізняла Стародубщину від інших полкових міст Гетьманщини.

1. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. - Одеса, 1909. - С. 267.

2. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К., 1963. - С. 292.

3. Перша спроба впорядкувати митний контроль на Стародубщині була здійснена за часів правління гетьмана Івана Брюховецького, який доручив керувати господарськими та фінансовими справами у Ніжинському, Стародубському та Сосницькому полках Роману-Ракушці Романовському - першому військовому підскарбію Лівобережної України (див.: Горобець В. Славетні імена Сіверщини: Роман-Ракушка Романовський // Сіверянський літопис. - 1997. - № 3. - С. 62).

4. Лазаревський А. Описание Старой Малороссии: Полк Стародубский. - К., 1888. - Т. 1. - С. 114.

5. Рубан В. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России. - СПб., 1773. - С. 4.

6. Рубан В. Вказ. праця.

7. Лазаревський А. Вказ. праця. - С. 212.

8. Повний перелік угод (див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. - К., 1998. - С. 53-54.

9. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІАК). - Ф. 51. - Оп. 3. - Од. зб. 18761. - Арк. 3.

10. Національна наукова бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі - НБУВ ІР). - Ф. 1 - Од. зб. 54662. - Арк. 42.

11. Миллер Д.П. К истории Новгород-Сиверска // Труды XIV археологического общества. - Чернигов, 1911. - Т. 3. - С. 328.

12. Лазаревський А. Вказ. праця. - С. 213.

13. ЦДІАК - Ф. 51. - Оп. 3. - Од. зб. 8710. - Арк. 25.

14. Лазаревський А. Вказ. праця. - С. 301.

15. ЦДІАК. - Ф. 223. - Оп. 1. - Од. зб. 329. - Арк. 1.2.

16. Барвінський В.А. Замітки по історії фінансового управління в Гетьманщині. - Харків, 1914. - С. 14.

17. Слабченко М.Е. Господарство Гетьманщини XVII-XVIII ст. від Хмельниччини до першої світової війни. - К., 1923. - С. 157, 267.

18. Актовые книги Стародубского городского уряда. - Чернигов, 1914. - С. 26.

19. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К., 1986. - С. 33.

20. ЦДІАК. - Ф. 51. - Оп. 3. - Од. зб. 8710. - Арк. 22.

21. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис. - 1998. - № 2. - С. 37.

22. НБУВ ІР - Ф. 1. - Од. зб. 54662. - Арк. 42.

23. Протоколы до записывания справ поточных на рок 1690. - Чернигов, 1852. - С. 75.

24. НБУВ ІР - Ф. 1. - Од. зб. 58330 - Арк. 251.

25. Лазаревський А. Вказ. праця. - С. 189.

26. Протоколы до записывания справ поточных на рок 1690. - С. 76.

27. Модзалевский В.П. Отрывки из Стародубовской мисской книги за 1664-672 гг. - Чернигов, 1911. - С. 9.

28. ЦДІАК. - Ф. 1376. - Оп. 2. - Од. зб. 8. - Арк. 59; 62.

29. НБУВ ІР - Ф. 1. - Од. зб. 55452. - Арк. 24.

30. ЦДІАК. - Ф. 59. - Оп. 1. - Од. зб. 7594. - Арк. 1.

31. Там само.

32. Там само. - Од. зб. 2691. - Арк. 2.

Klym R.O.

CUSTOMS CONTROL ON THE STARODUBSHCHYNA IN THE 70-IES OF THE 17th AND THE 18th CENT.

In this article the author focus his attention on the problem of establishing and development of customs control on the territory of the Starodub regiment in the 70-s of the XVII century during the reign of the hetmans Ivan Samoylovych and Ivan Mazepa.

Basing on the archives data the author concludes that the customs within Starodub regiment were controlled by the local self-governing institutions - town councils and regiment offices, - which determined the main directions of the foreign goods transportation both by Ukrainian and foreign merchants. The customs were also controlled by the General Military Office that determined external duty amount for some goods which were imported on the markets of the Starodub regiment cities.